

**ВОДНИ ЗНАЦИ ВЪРХУ РЪКОПИСНИ КНИГИ ОТ ФОНДА НА
МУЗЕЯ НА ВЪЗРАЖДАНЕТО – ВАРНА**

Марияна Николова

Abstract: *Значението на водните знаци и филиганологията е отбелязвано многократно като един от основните източници при описването на недатирани ръкописи. Макар и малко на брой, филиграните в Музея на Възраждането показват разнообразие както от гледна точка на периода, в който са създадени, така и от гледна точка на изображенията. Настоящата статия представлява първоначално съобщение, върху което предстои да се работи и в бъдеще.*

Key words: *водни знаци, филигранни, ръкописи, Музей на Възраждането, Варна*

Изследването на ръкописните книги би било непълно, ако не се обърне внимание на хартията, използвана при писането. При цялата ръчна технология на производство в периода XII – XIX в., изкуството на майстора и на хартиената мелница са от голямо значение за качеството на хартията. Затова още в началото производителите започват да бележат своята продукция чрез поставяне на телена жица или дребни метални фигурки, свързани със самата форма, в която се излива хартиената каша. Тези своеобразни клейма се наричат водни знаци или филигранни. Освен като търговски марки, които указват мястото на производство на хартията или производителя, понякога те са критерий за качеството или размера на хартиения лист. В течение на времето и с тяхното популяризиране са използвани и като символ за принадлежност към определена организация или общество.

Първите водни знаци се появяват върху хартии, произведени във Фабриано, Италия през 1282 г. и изобразяват кръст. Италианските хартиени центрове са и едни от най-големите вносители на хартия в Османската империя, особено в първите векове. В доста по-късен

период се появяват хартии на френски, немски или английски производители.

Обикновено водният знак се намира в средата на едната половина на листа, чиято вертикална ос съвпада с направлението на телените жички, съставлящи мрежата на матрицата, но се среща и в центъра на листа. Нерядко са случаите, в които е поставен в ъгъла с цел да се запази чистотата на хартията, предназначена за писане и илюстрации. Филиграните са многообразни и търпят голямо развитие през годините – някои представят емблеми, заимствани от различни източници от хералдиката, митологични създания, символи на религиозни и тайни общества – кръстове, литургийни чаши, папски тиари... Поради бързото изхабяване на телчетата и мрежите на ситата, те се сменят често, което означава, че рисунъка на водния знак няма как да бъде същия. В която и да е колекция от водни знаци много рядко се срещат дубликати, съвършено идентични във всички подробности – напр. при 5000 съпоставяния са отбелязани от 20 до 40 дубликата. Това показва, че животът на един калъп (матрица) е много кратък.

Водните знаци върху ръкописни книги от фонда на Музея на Възраждането във Варна се характеризират с многообразие както от

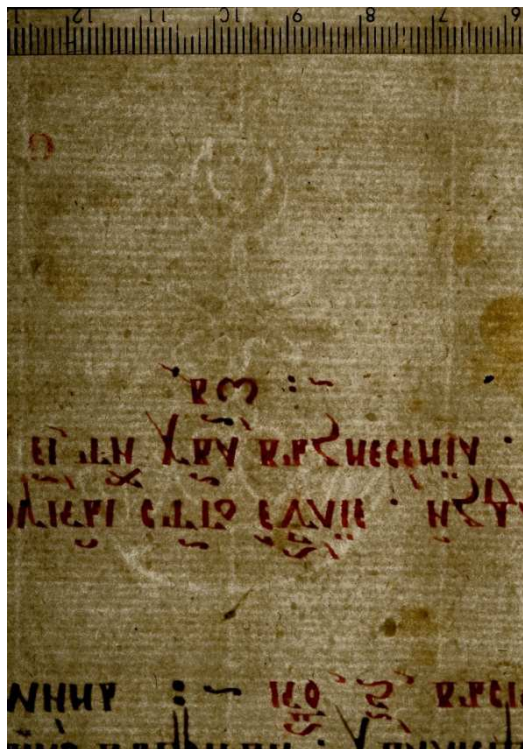
страна на периода, в който са изработени, така и от страна на изображенията. Основната причина за това е, че книгите са постъпили в музея през втората половина на през ХХ в. по различни начини – дарения, откупки... Книгите са били обект на множество публикации[1], но информацията за филиграните е вмъквана бегло и без подробности. За някои дори липсва описание.

Настоящото съобщение има за цел да представи в общ вид и като своеобразна начална информация този особен вид клейма, открити върху страниците на ръкописни книги. Различните учени приемат различни класификации – според названието (изображението) на предметите, според периода (епохата), в който са изработени или според областта, в която са създадени или произведени[2]. В случая е приета класификация по изображението на водния знак. До момента са разпознати следните видове, като всеки от тях също се характеризира с различни варианти: корона, герб, три луни, бича глава, звезда с полумесец, три цилиндъра, котва. Отделно върху страниците са открити и контрамарки, придружаващи съответния филигран. Контрамарката представлява допълнителен, втори воден знак, който е поставян в другата половина на листа. Най-често това са литерни-буквени означения с някакъв символ между тях.

Водният знак **корона** е един от филиграните от страниците на ръкописите в Музея. Особено популярен през периода XV-XVII в., хартията с този воден знак е една от най-широко употребяваните. Голямата художествена стойност - особеното изящество, лекота и красота са лесно разпознаваеми признаци за италианските производители. През XVIII в., с появата и на центрове за производство на хартия в Османската империя, се наблюдава засилено

използване на хартия с този воден знак, но често изображенията са доста по-груби. Според Д. Караджова „този знак, по степен на употреба стои на второ място след „три луни“[3]. Отличава се с голямо разнообразие: корона с 3 или 5 лобуса, папска тиара, диадема, корона, а също и в комбинация с други символи – звезда, полумесец, трифил, надпис или буквени инициали...

В Музея се срещат 2 вида – корона с трифил и звезда с полумесец над нея и корона с трифил и полумесец над нея. Първото изображение е открито върху страниците на един от най-старите ръкописи, съхранявани във фонда – четвороевангелие от 1625 г., писано от Данаил Етрополски[4]. Изображението представлява корона, завършваща с трилистник, над който са допрени звезда, върхът на която допира до полумесец (Фиг.1). Размерите са: височина 680 x 430 шир. Филигранът е подобен на тип 159 от 1611 г. по каталога на Вс. Николаев[5], нос малки разлики. Например свързката между короната и трифила в евангелието е тънка, наподобяваща връх на триъгълник, докато в каталога е по-широка. Също крайниците на короната са малко по-различни. В своята статия за ръкописите от музея, Тр. Банков и Кр. Станчев откриват съответствие с N 167 от 1623 г. по каталога на Вс. Николаев[6]. Но посоченият от тях воден знак се различава от този в четвороевангелието – липсва трифил, разлики се откриват и в изображенията на звездата и другите детайли от короната. По страниците на ръкописа е открита контрамарка-литерни AZ с детелина помежду им: h 400 мм x 320 мм.

Фиг. 1. Воден знак от четвероевангелие на Данаил Етрополски, 1625 г.

Друга разновидност на водният знак „корона“ се среща по страниците на недатиран часослов[7]. Изображението е доста характерно за XVIII в., с все още открояваща се елегантност на линиите. Подобно е на №430 от 1733 г. по каталога на Вс. Николаев[8], но без пълно съответствие. Самият воден знак от ръкописа представлява корона с трифил и полумесец над нея. Разположен е върху няколко страници, което говори за първоначално по-голям лист, в средата на който е бил филигранът. При разрязването за оформяне на тетради, водният знак също е разрязан. Короната е разположена на 2 съседни листа (общите ѝ размери са 400 мм x 350 мм), а трифилът и полумесецът - в ъгъла на трети лист (размери 300 мм x 200 мм).

Вероятно също за разновидност на воден знак корона със звезда и полумесец можем да говорим при още един ръкописен часослов с инвентарен номер ВФ I 411. Според Тр. Банков датира от кр. XVI – нач. XVII в.[9];

според Караджова- нач. XVIII в. [10]. Водният знак не е отбелязан в публикациите на Д. Караджова и Тр. Банков[11]. Самият воден знак е с приблизителни размери: на короната шир. 220 мм x вис. 80 мм; на запазената част от звездата с полумесеца шир. 100 мм x вис. 220 мм. Знакът е запазен частично и това допълнително затруднява определянето на точно съответствие. Не трябва да се пренебрегва и фактът, че изображението на короната е доста неясно и трудно различимо.

Водният знак **Три луние** най-предпочитаният в Османската империя заради свещените символи, които носи, затова е и един от най-често срещаните върху документи и ръкописи по българските земи. От близо 15 публикувани и проучени ръкописни книги от фонда на музея, този филигран се среща върху листите на 4 от тях – т.е. най-често срещане и в музея. В един от най-подробните каталози за филиграна „три луни“, изготвен от Аспарух Велков и Стефан Андреев, от проучени над 1000 филиграна, са установени 210 случая на идентичност и 192 на сходство, т.е. близо половината от тях са с малки разлики или без разлики[12]. Според авторите „поради слабата вариативност на знака различията са мъчно установими и това почти винаги води до субективизъм при разграничаването на един или друг тип, а оттук и вероятните им идентични, сходни или различни варианти“.

Най-старият открит воден знак от този тип е от първата страница на требник, (Фиг. 2) писан в средата на XVI век[13]. Знакът е с размери по хоризонтала 850 мм x по вертикала 340 мм. Приет е принципът на второ измерване, ползван от Велков - Андреев, според който размерите се определят по два основни показателя: 1. хоризонтала: дължината, прекарана през средата на трите луни и ограничена от перпендикулярите,

минаващи през крайните точки на първата и третата луна; 2. по вертикала се взема предвид дължината на крайните точки на най-голямата луна. Самият филигран не се вижда много добре поради лошото състояние на хартията. Затруднение при определянето му предизвиква и фактът, че е запазен частично поради рязането на хартията.

Фиг.2 Воден знак „Три луни“ по страниците на часослов

При публикацията на Тр. Банков [14] е отбелязано наличието само на един вид филигран – бича глава, който ще бъде представен по-долу в съобщението. Всъщност в самия требник има още 2 водни знака, които са представени на единични листи, единият от които е посоченият тук.

Филигранът три луни се среща и върху страниците на псалтир, от който са запазени само 8 бр. листи[15]. Размерът е около 680 мм по хоризонтала и 360 мм по вертикала, но е даден приблизително, защото при рязането на хартията, знакът остава разположен върху страниците на два листа. Филигранът е от типа с плитка и къса вътрешна извивка (отвор) на луните, подобен на № 292 от 1699 г. по каталога на Вс. Николаев, по-плътни, характерни за края на XVII – нач. на XVIII век[16].

Воден знак три луни е открит и върху страниците на дамаскин, писан през януари 1761 г. – сам авторът е посочил годината и месеца[17]. При първоначалната публикация от 1978

г.[18]водният знак не е отбелязан – възможно е да не е видян от изследователите, поради факта, че е запазен само върху няколко листа и то не в цялост, а частично. В изследването си за Котленския книжовен център, Д.Караджова отбелязва наличието на воден знак, но без да определя съответствия по каталозите. Единственото пояснение, което прави, е за контрамарката към знака, за която препраща към воден знак 768 от 1771 г. в Албума на Велков-Андреев[19].Посочената от Караджоваконтрамарка е с обърнати една към друга латински букви “FF”. При настоящото изследване се установи, че литерите не са обърнати една към друга, а са разположени успоредно една до друга с еднаква ориентация. От друга страна, водният знак в ръкописа се различава отпосочения при Велков-Андреев както в размера, така и в отворите на луните, но до момента не може да се даде някакво категорично становище за съответствия в каталозите.

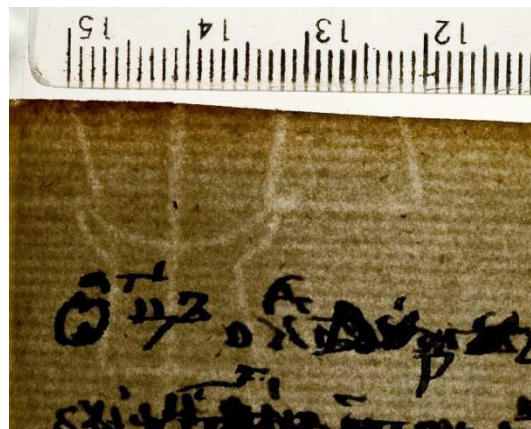
Вече беше отбелязан часослов, който се съхранява във фондаи върху страниците на който бяха открити няколко водни знака (вж. по-горе - часослов с номер ВФ I 411). Сред разпознатите изображения е и филигранът три луни.Според Д. Караджова „водният знак е наполовина запазен. Поради малкият формат на ръкописа контрамарка не личи. У Велков Андреев = № 491 от 1715 и 503 от 1716 г.“[20].Според Тр. Банков „воден знак – три полумесеца, от които личат само фрагментни и не може да се идентифицира. Контрамарка не личи“ [21]. При настоящото проучване освен посочените 2 вида филигранни – корона със звезда и полумесец и три луни, ясно се вижда и контрамарка - литеритеAZ с трифил между тях. Съответствиепо-скоро има с определените в каталога на Велков-

Андреев номер 376 и 377 от 1694 г., което до известна степен внася и яснота при датирването на ръкописа, тъй като мненията на изследователите до този момент се разминават [22].

Един от най-интересните и красиви като изображение е филигранът **Бича глава**. Той е и един от най-старите - в каталога на Брике се среща от ¼ на XIV в. С годините търпи доста разновидности, изразяващи се в добавяне на нови елементи и детайли: бича глава с корона, с полумесец, звезда, цвете или други елементи. В Музея на Възраждането е запазено едно от най-красивите и детайлни изображения: бича глава с кръст и преплетена около него змия. Според Тр. Банков изображението е вариант тип на №15379 от 1524 г. от каталога на Брике [23]. Открит е върху страниците на требник от XVI в., като освен този воден знак са разпознати и още 2: единият - три луни, вече беше описан; другият воден знак е тип котва и ще бъде представен по-долу.

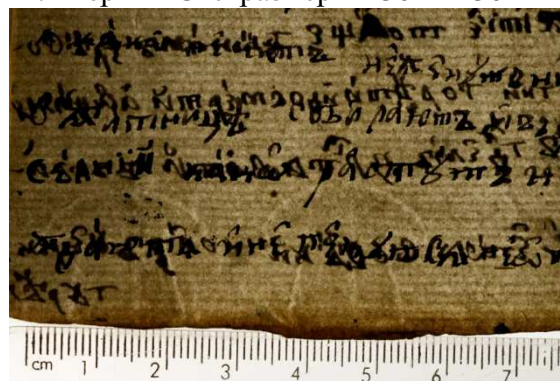
Филигранът **Три цилиндъра** е също разпространен знак. Страниците на музейните ръкописи са запазили няколко разновидности в 3 различни книги.

Първата е сборник (инв. № **ВФ I 417**), дарение от Васил Господинов и писан от неговия дядо Димитър Дуков, църковен певец. Сборникът е писан вероятно около средата на XIX в. [24]. Водният знак се среща в две разновидности - първият е с вдлъбната основа и размери (Фиг. 3) 150 мм x 150 мм единият цилиндър, а трите заедно 370 мм x 370 мм.

Фиг.3 Воден знак „три цилиндъра“ с вдлъбнала основа

Вторият е с изпъкнала основа (Фиг.4) с размери вис. 200 мм x 250 за единият цилиндър и вис. 320 мм x 550 мм за трите заедно. Ясно личи и контрамарка - латински букви AFG с размери 430 x 130 мм.

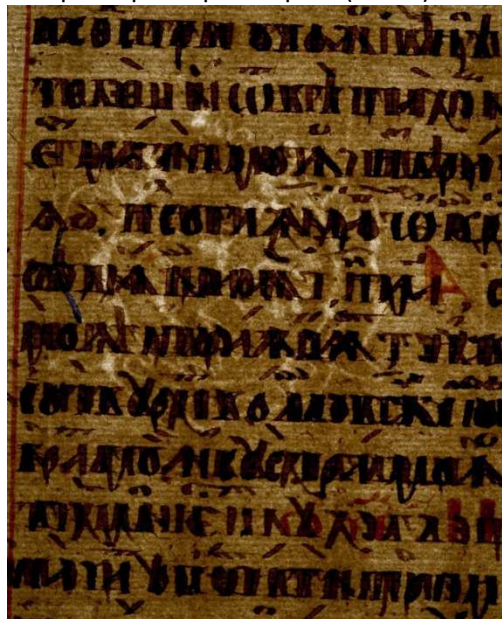
Фиг.4 Воден знак „три цилиндъра“ с изпъкнала основа

Филигранът Три цилиндъра е открит и на първия лист на Летопис на Жендо Вичов (**ВФ I 628**) с размери вис. 440 мм x 770 мм. На втория лист много ясно личи контрамарка - латински букви BG (вис. 150 мм x 350 мм). Останалите листи са без воден знак.

Последният ръкопис, по страниците на който може да се види изображението „три цилиндъра“ в сборниче от средата на XIX в. (№ **ВФ I 440**). Съдържа 22 броя листа. Липсва подвързия, личат откъснати листи. Водният знак е частично запазен - цилиндрите са също с две разновидности - вдлъбнат и изпъкнал. При вдлъбнатия размерите са

220 мм х 220 мм, а при изпъналия са 300 мм х 270 мм.

Едни от най-красивите водни знаци е тип „герб“. Често те представят изображения на митологични създания или символ, характерен за даден град или област, вписани в щит. Вариациите тук също са много, защото има голямо разнообразие при отделните елементи на изображенията. Два много детайлни филигран тип „герб“ се срещат по страниците на четвороевангелие – молдавски тип, писано в края на XVII - нач. на XVIII в. (ВФ I 412) До този момент не са открити съответствия в каталозите и все още се работи по определянето им. Първият филигран представлява герб във форма на щит, в центъра на който се вижда изображението на орел с разперени крила(Фиг.5).

Фиг.5 Воден знак „Герб“ – вероятно орел с разперени крила.

Работата по втория воден знак все още не е довършена, тъй като се изчакват резултати от запитване.

Още един герб може да се открие и по страниците на описаното малко по-горе сборниче от средата на XIX в., от което вече бяха представени двете разновидности на филигранът „три цилиндъра“ (стр. 7, инв. №ВФ I 440). Според Тр. Банков гербът „не личи добре и не може да се

идентифицира“[25]. Гербът вероятно е бил разположен в средата на голям лист, разрязан впоследствие при оформянето на тетрадите и затова в момента личат само малко запазени части и не може да се добие цялостна представа за изображението. Работата по него също предстои.

Последният воден знак , който досега е разпознат, е типа **Котва**.Среща се в много разновидности. Още през 1973 г. Владимир Мошин издава отделен обемист албум, посветен на този воден знак[26]. В Музея на Възраждането подобен филигран е открит само върху един лист – л. 15 - на ръкописна богослужебна книга – требник, датиран XVI век. Представлява котва, вписана в окръжност, като до горната част на котвата е допряна 6-лъчна звезда (фиг. 6). Филигранът е запазен частично – личат само част от котвата със звездата.

Фиг. 6 Воден знак „Котва със звезда“

Най - вероятно другата половина е останала върху остатъкана листа при неговото разрязване.Останалите листи са с воден знак „бича глава“, описан по-горе в това съобщение. Текстът в требникане е прекъсван исамият лист не представя отделно самостоятелно съдържание, което да е добавено по-късно.Затова и единичността на този филигранпредполага известни разсъждения. Вероятно листът е останал от предишен ръкопис и, призапочване на новия, е смесен с останалите листи.

Настоящата

съобщение за

откритите

статия представлява първоначално филиграните по страниците на ръкописни книги във фонда на Музея на Възраждането. Работата по някои от водните знаци тепърва предстои. Значението на водните знаци не може да се ограничи само с факта, че те са един от основните източници за датиране на редица документи, които не носят дата и поради това трудно могат да се ползват пълноценно от науката. От друга страна специфичните водни знаци са белег и за търговските връзки между различните страни. И, както сполучливо се изразява Климентина Иванова [27], за нещастие на производителите и за щастие на учените, бързото изхабяване на телчетата и мрежите на ситата, променят рисунъка на водния знак, показвайки дори как се променя вкусът на следващите поколения.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Райков, Б. 1971. Йеромонах Даниил и Етрополският книжовен център през ½ на XVII в. В: Старобългарска литература, кн. 1; Станчев, Кр., Тр. Банков. 1978. Славянските ръкописи в Музея на Възраждането – Варна. В: Старобългарска литература, кн. 4; Караджова, Д. 1994. Котленският книжовен център през XVIII в.; Банков, Тр. 1981. Славянски ръкописи във Варна (ч.2). В: ИНБКМ, т. XVI (XXII); Манолева, Авг. 2015. За ръкопис от Котленския книжовен център в сбирката на Музея на Възраждането, Варна. В: „Културното наследство на Варна”. Известия на Съюза на учените

Варна; Манолева, Авг. 2015. За един непроучен ръкопис от Котленския книжовен център – № 583 от сбирката на Музея на Възраждането, Варна. В: http://www.abcdar.com/magazine/V/Manoleva_1314-9067_V.pdf (05.10.2016 г.).

2. Съществуват множество албуми с изследвани и каталогизирани водни, като сред най-популярните и пълни изследвания са: *Briquet, C. M.* 1923. *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier*. В. 1–4. Leipzig; *Mošin, V.* 1973. *Anchor Watermarks. Monumenta chartae papiraceae historiae illustrata*. V. 13. Amsterdam; *Labarre, E. J.* 1952. *Dictionary and Encyclopaedia of Paper and Paper-making*.

- LondonandToronto; Велков, А., Ст. Андреев. 1983. Водни знаци в османотурските документи. Ч. I. Три луни; *Velkov, A.* 2005. Lesfiligranesdanslesdocumentsottomans. Diverstypesd'images. Sofia; *Andreev, S.* 2007. Lesfiligranesdanslesdocumentsottomans. Couronne. Sofia; Николаев, Вс. 1954. Водните знаци на Отоманската империя. Ч. I и др.
3. Караджова, Д. Цит. съч., стр. 174.
 4. Евангелието се съхранява в музея под №ВфI 585. Йеромонах Данаил Етрополски е създател на калиграфска школа. За пръв път името му се споменава от Л. Милетич, който в края на XIX в. посещава Етрополския манастир и се запознава с богатата ръкописна сбирка на библиотека. Малкото данни за живота на етрополския монах са от някои автобиографични податки в неговите приписки. Виж повече в: Райков, Б. 1971. Йеромонах Даниил и Етрополският книжовен център през ½ на XVII в. В: Старобългарска литература, кн. 1.
 5. Николаев, Вс. 1954. Водните знаци на Отоманската империя. Ч. I, стр. 69.
 6. Станчев, Кр., Тр. Банков. Цит. съч., стр. 103.
 7. Съхранява се в музея под №ВфI 597.
 8. Николаев, Вс. 1954. Цит. съч. стр. 182. Каталогът на Вс. Николаев е доста мащабен и разнообразен, но има и някои недостатъци, едно от които е липсата на размери на филиграните.
 9. Банков, Тр. 1981. цит. съч., стр. 283.
 10. Караджова, Д. Цит. съч., стр. 93.
 11. И Караджова, и Банков разпознават по страниците на часослова само воден знак „три луни“ като отбелязват, че няма контрамарка. По време на настоящето изследване беше разпознато изображението „корона“ върху лист 12, 13, 71, а звезда с полумесец – л. 16, 28, 46, 53, 61. На някои от страниците изображенията са трудно различими и все още не може да се определи категорично какви са и те ще бъдат обект на допълнително проучване. По отношение на контрамарката – вж. по-долу в текста при описание на водния знак „три луни“ от страниците на същия часослов.
 12. Велков, А., Ст. Андреев. Цит. съч., стр. 9.
 13. Требникът е с инв. №ВфI 880.
 14. Банков, Тр. Цит. съч., стр. 304.
 15. Инвентиран под номер ВфI 439.
 16. Николаев, Вс. Цит. съч., стр. 116.
 17. Инвентиран под номер ВфI 583.
 18. Станчев, Кр., Тр. Банков. Цит. съч., стр. 106.
 19. Караджова, Д. Цит. съч., стр. 172.
 20. Пак там, стр. 171.
 21. Банков, Тр. Цит. съч., стр. 283.
 22. Според Тр. Банков датира от кр. XVI – нач. XVII в.; според Д. Караджова – нач. XVIII в. – вж: бележки 9 и 10 по-горе.
 23. Briquet, C. M. 1923. Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier. V. IV.
 24. Станчев, Кр., Тр. Банков. Цит. съч., стр. 106.
 25. Банков, Тр. Цит. съч., стр. 298.
 26. *Mošin, V.* Op. cit.
 27. Иванова, Кл. 1983. В началото бе книгата., стр. 38.

За контакти:
 Марияна Николова
 Музей на Възраждането РИМ Варна
 E-mail: muzei.vazrajdane@abv.bg